

DET FÖRHISTORISKA KULTURLANDSKAPET VID HALLEBY, ÖSTERGÖTLAND

Genom människans inverkan omformas naturlandskapet till ett kulturlandskap. I olika funktionella sammanhang skapas formelement. Bostaden är en integrerad del i kulturlandskapet och husgrunden är dess formelement. I det agrara kulturlandskapet skapas utöver husgrunder även andra former – hägnader, åkersystem med vallar och terrasser, vägar, fägator och i förkristen tid gravfält. Studiet av formelementen i kartor och fältmaterial är en given förutsättning för all genetisk kulturlandskapsforskning.

Formelementen kan definieras som: kulturlandskapets morfologiska beståndsdelar genom människans aktiviteter formade och sammanförda till bestämbara mönster. Det senare ledet i definitionen är ur genetisk synpunkt det viktigaste. Genom att formelementen antar bestämbara mönster blir dessa också möjliga att definiera och kan således jämföras från lokal till lokal, från område till område, inom en kulturkrets.

Med början år 1959 och under en följd av år framåt genomfördes i östra Östergötland karteringar av 5 lokaler med fossila spår av kulturlandskap. Karteringarna ingick som ett led i arbetena inom gruppen för kulturlandskapsforskning vid Kulturgeografiska institutionen i Stockholm. Valet av undersökningsområde till östra Östergötland var betingat av det förhållandet att här finns en av de största och formrikaste förekomsterna av fossilt kulturlandskap i hela Skandinavien.

Av primärt intresse var de s.k. stensträngarna. Studiet av deras uppbyggnad och funktion samt analyser av de mönster de bildar har givit oss en möjlighet att klarlägga kulturlandskapets utformning samt belysa bebyggelse- och odlingsutvecklingen under järnåldern.

Ifråga om stensträngarnas funktion kan man särskilja två typer – dels sådana som tjänstgjort som hägnader, karakteriserade av ett kraftigt och homogent stenmaterial och dels sådana vilka bildat begränsningar mellan t.ex. åkerparceller. Vi kan således göra en typologisering av stensträngarna i hägnader och begränsningar – en typologisering som bygger på funktionen.

Med denna utgångspunkt skall vi nu se på kulturlandskapets utformning, dvs. användningen och läget av kulturmarken, bebyggelsens läge, fägatornas sträckning och utmarkens läge. Man kommer här fram till en principiell lösning, vi kan kalla det en modell, som generellt varit vägledande vid utformningen. I det av moränbackar och lersediment präglade naturlandskapet i östra Mellansverige finner man stensträngar av typ hägnader, omramande vissa moränbackar. Från dessa i det enskilda kulturlandskapet centralt belägna områden, i svensk terminologi kallade inmarker, leder det ut fägator till utmarken. Kring inmarksområdena ligger det stora med hägnader slutna områden – gårderna. Gårderna eller inägorna omfattar åker- och ängsmark med åkern förlagd till terrängens relativt sett högsta partier, där marken är lättbrukad och lättdränerad. Bebyggelsen är belägen på inmarken, där man även finner de huvudsakliga vattentillgångarna. Vatten för människor och boskap bör ses som den viktigaste lokaliseringsfaktorn. Denna kortfattade bild av det förhistoriska kulturlandskapets utformning visar i princip samma disposition av kulturmarken som möter oss i kartmaterial och handlingar från 1600- och 1700-talen och som faktiskt existerade ända fram till den agrara revolutionen, vilken ägde rum i samband med laga skiftet på 1800-talet. Det intressanta i sammanhanget är att denna byform var fullt utbildad i östra Östergötland redan under yngre romersk järnålder.

Vi kommer så över i analysen av odlingsutvecklingen och i samband därmed dateringsspörsmålen. Beträffande dateringen står oss ett par möjligheter till buds – vi kan utföra C14-bestämningar på kol som har uppkommit i samband med den brandröjning som har föregått åkerns upptagande. Detta ger en absolut kronologi av åkerutläggningen. Vi kan även få en stöddatering genom att studera de måttförhållanden som ingår i parcellsys-

temet. C14-dateringarna – sammanlagt 6 st. från olika håll inom ett av gårderna vid Halleby – visar en mycket nära samstämmighet i tiden och ger ett medelvärde ca 150 e. Kr. med standardavvikelsen normalt omkring 80 år.

Måttsförhållandena har analyserats genom modultester på 30 bredd- och längdmått hämtade från olika parceller inom åkerområdet. Modultesten bygger på antagandet att åkeravmätning och åkerdelning har skett med mätstång eller mätrep av en viss längd. Denna i sin tur har varit uppbyggd av ett visst antal grundmått i fot eller alnar. Med en mycket hög signifikans framträder en modul om 4,44 m, vilken bäst tolkas som 10 romerska alnar (ulna) om 44,3 å 44,4 cm. Det romerska måttsystemet var spritt i stora delar av Västeuropa under århundradena närmast efter Kristi födelse. Det synes högst rimligt, att bland det kulturgods som från det romerska imperiet träffade Skandinavien även ingått de av romarna tillämpade måtten. Framför allt handeln torde ha varit bärande av denna innovation. Slutsatsen blir för vårt vidkommande, att dateringarna icke motsäger varandra utan ger en hög säkerhet åt åkerutläggningen, vilken således kan tidfästas till perioden ca 150-250 e.Kr.

Vilka slutsatser kan vi dra ur de här påvisade förhållandena? Dateringarna visar ett kraftigt röjningsskede under romersk järnålder, vilket stämmer väl överens med den allmänna bild av odlingsutvecklingen, som kan utläsas ur pollendiagrammen. Röjningen för permanent åker måste sättas i samband med utläggningen av gårderna. Det förhållandet att åkern är avmått och regelbundet parcellerad visar att flera brukningsenheter har deltagit i röjningsarbetet och tilldelats åkermark på proportionalitetsbasis. Åkermarken har helt enkelt skiftats. Detta i sin tur leder till den slutsatsen att byn såsom en socio-ekonomisk enhet existerade redan under romersk järnålder. Själva bygenesen vilar på funktionell grund och skall sättas i samband med gemensamma ansträngningar för åkeröjning och gärdesutläggning.

Den bild av kulturlandskapet som här framträder är inget primärt. Det representerar ett utvecklingsstadium. Man frågar sig då om det är möjligt att komma åt ett äldre förhållande, ett initialskede i samband med landnamet. C14-dateringar och analyser av kartorna över lokaler med fossila kulturlandskapsspår visar på ett äldre tillstånd med bebyggelsen i små grupper om ett par tre gårdar var och en med små särhågnader individuellt ägda åkerparceller belägna i en total utmark. Vad skedde med dessa områden i samband med gärdesutläggningen? I vissa fall blev de kvar – i andra fall åter kan man tydligt se hur de har kommit att integreras i gärdessystemet. Att döma av omfattningen av de primära åkrarna jämfört med åkerarealen efter gärdesläggningen kan man sluta sig till att i romersk järnålder har man lagt om brukningen från en äldre animalisk – boskapsinriktad produktion till en betydligt mer vegetabilisk-spannmålsinriktad. Åkern har vunnit på ången och betesmarken.

Nästa steg har varit att analysera bebyggelseutvecklingen. Bebyggelselägena kan man komma åt bl.a. genom fosfatanalys. I fallet Halleby har vi fosfatkarterat ett område om ca 1,5 km². Proverna är tagna med 40 m avstånd i ett isometriskt mönster. Den kartbild man då erhåller måste först rensas från yngre bebyggelse genom jämförande studier av kartmaterial från 1600-, 1700- och 1800-talen. De kvarvarande höga fosfatområdena måste sedan ställas samman med övriga formelement för att man skall kunna konstatera ett rimligt bebyggelseläge. Vid Halleby finner vi tre möjligen fyra gårdar under romersk järnålder. Det kan inte uteslutas att det föreligger ett temporärt bebyggelsebrott under folkvandringstid. Med hänsyn till den oförändrade bilden av åkerparcellerna är det emellertid omöjligt att acceptera en total ödeläggelse. Det sannolika är att den är partiell och omfattat minst en av gårdarna. Även ett partiellt bebyggelsebrott är av utomordentligt intresse – det skall nämligen ställas samman med de omfattande ödeläggelser som träffar denna bygd under folkvandringstid. I ett undersökningsområde som omfattar 2 x 2,5 mil beläget mitt emellan Linköping och Norrköping, där jag på grundval främst av det fossila materialet sökt kvantifiera bebyggelsens omfattning under äldre järnålder kan man konstatera en total ödeläggelse omfattande minst 30 % av bebyggelse-enheterna. Denna ödeläggelse bör parallellställas med motsvarande yttringar på Gotland, Öland och Bornholm. Ödeläggelseproblemet har underkastats en omfattande vetenskaplig debatt och det finns ingen möjlighet att i detta sammanhang föra den frågan vidare. Genom att Hallebylokalen ger ett komplett kulturlandskap är det dock möjligt att eliminera några

tänkbara ödeläggelsefaktorer. Till dessa hör ändrade ägoförhållanden, förändrad odlingsteknik och förändrad produktionsinriktning.

Beträffande Halleby kan vi konstatera, att bebyggelsen fortsätter på ungefär samma platser som tidigare. Men i slutfasen av bebyggelseutvecklingen tillkommer ett formelement som gör Hallebylokalen till ett unikum bland de övriga karterade stensträngslokaler. Bebyggelsen regleras och flyttas samman eller avses att flyttas samman till tre likstora gårdstomter. Tomtutläggningen går genom husgrunder, gravar och härdar att stratigrafiskt datera till 600-700-tal.

Bebyggelsen är till att börja med löst grupperad men som ett nytt kulturlandskaps-element tillkommer utläggningen av gårdstomterna, varvid den tidigare spridda bebyggelsen sammanförs till en liten radby om tre gårdar. Det är även en fråga om en reglering av bebyggelsen, och eftersom den inte går att sammankoppla med någon annan yttring i kulturlandskapet exempelvis omläggning av odlingssystem, skifte av åker, utökning av antalet gårdar etc. måste den ha en betydelse i sig. Tomtutläggningen avspeglar en formell taxering av byn i tre likstora gårdar, där tomtytan ger ett uttryck för gårdsstorlek. Denna yta om drygt 3000 m² är ett arealmått, vilket hör hemma i en serie som med allt längre grundmått under medeltiden leder fram till tunnlandet om knappt 5000m². Tomtytorna är således inte bara lika stora, de är även uppmätta i en enhet av ett gällande arealmått. Tomtläggningen vid Halleby bildar embryot till den utveckling, som under högmedeltid manifesterar sig i de regelbundet solskiftade bytomterna i östra Mellansverige.

Ur våra medeltida landskapslagar framgår med all tydlighet tomtens rättsliga betydelse i olika sammanhang. Till denna var bl.a. knutet ägorättsliga anspråk på så sätt att tomtens storlek var proportionell mot ägoinnehavet eller proportionell mot den taxerade formella besuttenheten och därmed även utskylderna. I tider utan skrivna dokument fungerade således tomtmarken i fysisk mening som en lagfart på tillgångar och som ett taxeringsinstrument för utskylder i samhället.

Jag skall inte föra denna diskussion längre, jag vill bara avslutningsvis framhålla att från kulturgeografiskt håll bedöms undersökningar och analyser av tomtutveckling i östra Mellansverige som den kanske viktigaste angreppspunkten på problemen kring det förhistoriska samhällets organisation och utveckling.